

ODMIANY POLSKIEJ TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ I ICH KONSEKWENCJE DLA POSTAW WOBEC MNIEJSZOŚCI*

Artykuł przedstawia wyniki badania poświęconego ilościowej eksploracji odmian tożsamości narodowej Polaków oraz analizuje, jak wyróżnione rodzaje tożsamości narodowej przekładają się na postawy wobec różnych mniejszości i innych narodów. W tym celu wykorzystuje dane z ilościowego badania kwestionariuszowego przeprowadzonego na próbie dorosłych Polaków (15 lat i starszych) losowanej z operatu adresowego (N=1005). Na podstawie analizy skupień metodą k-średnich wyróżnia trzy kategorie tożsamości narodowej: narodowych apatrydów, dążących do obywatelskości oraz kredencjonalistów. Wyniki badania pokazują również, że wyróżnione odmiany polskiej tożsamości narodowej w sposób istotny statystycznie różnicują i przewidują postawy wobec mniejszości etnicznych, religijnych i seksualnych oraz wobec innych narodów. Badanie potwierdza istnienie pewnych uniwersalnych wzorów definiowania tożsamości narodowej oraz zależności pokazujących wpływ kryteriów etnicznych, jak i posługiwania się większą liczbą kryteriów w definiowaniu tożsamości narodowej na bardziej wykluczające postawy. Bazując na reprezentatywnej próbie oraz polegając na metodzie analizy umożliwiającej zidentyfikowanie rozłącznych kategorii artykuł weryfikuje istniejące typologizacje polskiej tożsamości narodowej.

Słowa kluczowe: tożsamość narodowa; naród; rasa; nacjonalizm; mniejszości etniczne

Variations of Polish national identities and their consequences for attitudes towards minorities

The article presents the results of a quantitative research, which explores the varieties of Polish national identity and analyses how they translate into attitudes towards minorities and other nations. It draws on the data from the survey with nationally representative address-based sample of adult Poles (aged 15 years or older). Using the k-mean clustering method it identifies three types of Polish national identity: the nationless, the civic-oriented and 'credentialists'. The results indicate that these types of national identity differentiate and predict the reluctance towards ethnic, religious and sexual minorities as well as towards other nations. In general, the study confirms the existence of more universal patterns in defining national identities; it confirms the existence of correlation between the ethnic criteria as well as the usage of a higher number of criteria in defining national identity and more exclusionary attitudes. Drawing on the nationally representative sample and applying the analysis method that allows for distinguishing separate categories, the study verifies the existing typologies of Polish national identity.

Key words: race; national identity; nation; nationalism; ethnic minorities

Wstęp

Nacjonalizm wciąż pozostaje głównym źródłem legitymizacji władzy na świecie. Związane jest to z uniwersalizacją jego podstawowych założeń ontologicznych, które przedstawiają świat jako naturalnie podzielony na narody i w którym to narody stanowią również główną siłę legitymizująca władzę polityczną (Gellner 1997). W rezultacie, czy bezpośrednio, czy pośrednio jest on dalej głównym źródłem kryzysów we współczesnym świecie, wyznaczając jednocześnie perspektywę ich rozwiązywania. Dzieje się tak pomimo faktu, że nacjonalizm jest ideologią anarchiczną, bowiem niezdolną do wypracowania odpowiednich rozwiązań dla dzisiejszych problemów o globalnym charakterze (Duara 2021: 611). Uniwersalność nacjonalizmu podkreśla również fakt, że jako ideologia nadająca sens pewnym wspólnotom, a przez to działaniom na ich rzecz, jest on silnie zakorzeniony nie tylko w dyskursach politycznych, ale również w życiu codziennym jednostek (Billig 1995). W tym sensie definiuje on zbiorowość, do której przynależą oraz buduje przywiązanie do niej tworząc tożsamości narodowe.

Tożsamości narodowe pozostają jednymi z dominujących tożsamości, jakimi posługują się jednostki określając swoją przynależność. Taka percepcja powoduje, że jednostki postrzegają siebie oraz innych głównie przez pryzmat przynależności do danego narodu (Triandafyllidou 1998: 253). Nic więc dziwnego, że tożsamość narodowa jest jednym z najczęściej eksplorowanych zagadnień w socjologii narodu (zob. Smith 1991; Wodak i in. 2009; Bonikowski, DiMaggio 2016). Koncepcja ta wykorzystywana jest zarówno jako kategoria opisowa (np. Breton 1988), jak i kategoria wyjaśniająca w badaniach charakteru nacjonalizmu (np. Bonikowski, DiMaggio 2016) czy postaw wobec mniejszości (zob. Kunovich 2009).

Zwłaszcza ta ostatnia zależność wydaje się niezwykle interesująca z punktu widzenia kryzysów migracyjnych, zarówno tych obecnych (jak wzmożone fale imigracji do Europy związane z konfliktem zbrojnym w Syrii w 2015 roku czy instrumentalne wykorzystywanie imigrantów z Bliskiego Wschodu do celów politycznych przez reżim białoruski w 2021 roku), jak i tych przyszłych (związanych chociażby z nadchodzącymi konsekwencjami środowiskowymi, społecznymi i ekonomicznymi zmian klimatu – zob. Conversi 2020). Nacjonalizm wykorzystuje bowiem imigrantów, mniejszości oraz inne narody do budowania granic wspólnoty narodowej, definiując je jako grupy pozostające na „zewnątrz” narodu lub jako „wewnętrznych innych” (Duara 2021: 614). Tożsamość narodowa jest natomiast odbiciem tych wyobrażeń na poziomie indywidualnym (Smith 1991), przez co potrafi przekładać się na postawy niechęci wobec tych grup. Dlatego też, w sposób mniej czy bardziej bezpośredni odwołuje się do niej w dyskursach migracyjnych mających na celu pozyskanie kapitału

politycznego, wykorzystując zarówno mechanizmy budowania wrogości i strachu wobec „obcego”, jak i poprzez odwołania do bardziej otwartej, obywatelskiej wspólnoty narodowej.

Problematyka polskiej tożsamości narodowej doczekała się wielu opracowań konceptualnych (Kłóskowska 1996; Szacki 2004; Budyta-Budzyńska 2010; Ścigaj 2012; Galent, Kubicki 2012) i kilku empirycznych (Nowicka, Łodziński 2001; Bokszański 2002, Koseła 2003). Brakuje jednak bardziej współczesnych badań, które skupiałyby się na jej obecnych formach (zob. Jaskułowski 2019) i ich konsekwencjach. Obecnie najwięcej danych statystycznych o kryteriach tożsamości narodowej dostarczają najczęściej badania opinii publicznej (zob. CBOS 2015; Kantar 2018), ale ich wyniki mają głównie charakter opisowy. Niniejszy artykuł ma za zadanie wypełnić tę lukę poznawczą w badaniach nad polską tożsamością narodową przez przedstawienie wyników ilościowej analizy eksploracyjnej nad jej współczesnymi odmianami. W tym celu wykorzystuje koncepcję tożsamości narodowej rozumianej jako poczucie wspólnoty członków narodu opartego na czynnikach terytorialnych, pamięci historycznej, wspólnej kulturze masowej, wspólnych prawach i obowiązkach oraz wspólnej ekonomii (Smith 1991: 11–14), konstruujących pewne normatywne kryteria, którymi posługują się jednostki przyporządkowując siebie i innych do własnego narodu (Helbling, Reeskens, Wright 2016: 746) wyznaczając tym samym „wyobrażone” granice wspólnoty narodowej (Anderson 1983).

Z racji faktu, że kryteria tożsamości narodowej rzadko bywają przedmiotem empirycznej eksploracji badaczy w Polsce, niewiele wiadomo również o związkach różnych jej form z postawami wobec osób spoza wspólnoty narodowej, jak mniejszości czy inne narody. Wyniki badań prowadzonych na całym świecie (np. Medrano 2005; Kunovich 2009; Bonikowski, DiMaggio 2016) dowodzą jednak, że taka relacja istnieje, wskazując, że im bardziej etniczna wizja narodu oraz im więcej kryteriów jest wskazywanych jako istotne do bycia członkiem narodu, tym obserwowana jest większa niechęć wobec różnego rodzaju mniejszości etnicznych, narodowych oraz imigrantów. Drugim celem tego artykułu jest zatem sprawdzenie, w jaki sposób zidentyfikowane w tym badaniu, istniejące formy polskiej tożsamości narodowej przekładają się na postawy wobec mniejszości etnicznych, kulturowych i seksualnych oraz wobec innych narodów.

W tym celu artykuł wykorzystuje dane z badania ilościowego przeprowadzonego metodą wywiadów kwestionariuszowych wspomaganym komputerowo (CAPI) na próbie dorosłych obywateli Polski (15 lat i starszych) losowanych z operatu adresowego (N=1005), które zostało zrealizowane w maju 2021 roku. W celu wyodrębnienia typów tożsamości narodowych zastosowano analizę skupień metodą k-średnich (MacQueen 1967). Polega ona na grupowaniu jednostek obserwacji na podstawie ich wskazań w tak zwane skupienia, używając kryterium maksymalizacji sumy wariancji między podgrupami oraz minimalizując

wariancję wewnątrz podgrup (Sobolewski, Sokołowski 2017: 217). Metoda ta umożliwia zatem uzyskanie grup, które zawierają w sobie maksymalnie podobne obserwacje i które jednocześnie są rozłączne od siebie. Dzięki temu artykuł identyfikuje trzy rozłączne odmiany polskiej tożsamości narodowej, które weryfikują istniejące dotychczas typologizacje: (1) „narodowych apatrydów”, czyli osoby, dla których żadna z badanych kategorii tożsamości nie jest ważna; (2) „dążących do obywatelskości”, którzy większą wagę przywiązują do bardziej inkluzywnych atrybutów, przypisując jednak kryteriom etnicznym wartości dodatnie; oraz (3) „kredencjonalistów”, czyli grupę osób, używających wszystkich kryteriów w definiowaniu przynależności do wspólnoty narodowej. Wyniki badania pokazują również, że poziom niechęci wobec mniejszości oraz wobec innych narodów jest zależny od rodzaju zidentyfikowanej w tym badaniu tożsamości narodowej. Rodzaje tożsamości narodowej okazują się również najbardziej znaczącymi predyktorami poziomu niechęci wobec badanych mniejszości oraz wobec badanych narodów w modelu uwzględniającym standardowe zmienne demograficzne (wiek, płeć, wykształcenie, poglądy polityczne) jako zmienne kontrolne.

Niniejszy artykuł rozwija zatem istniejący stan wiedzy o polskim nacjonalizmie o zidentyfikowane odmiany tożsamości narodowej wykorzystując niestosowaną wcześniej w tym celu analizę skupień metodą *k*-średnich oraz uzupełnia to pole badań o ich opis statystyczny i o wyniki analizy pokazującej, w jaki sposób wyodrębnione odmiany polskiej tożsamości narodowej przekładają się na postawy wobec mniejszości etnicznych, kulturowych i seksualnych oraz wobec innych narodów. Co więcej, w projekcie badania uwzględniono współczesną krytykę narzędzia, jakim standardowo mierzy się tożsamość narodową (zob. Jaskułowski 2020) dodając do istniejącego zestawu atrybutów tożsamości narodowej dodatkową kategorię, jaką jest „biały kolor skóry”. Choć istnieją badania pokazujące stosunek Polaków do innych ras (np. Nowicka 1990), to celem tej analizy jest przede wszystkim sprawdzenie, w jakim stopniu kryterium rasowe jest ważne w definiowaniu polskości oraz w jakiej relacji pozostaje wobec tradycyjnych kryteriów tożsamości narodowej.

Artykuł rozpoczyna się od dyskusji nad koncepcją tożsamości narodowej. Następnie omówione zostają dotychczasowe badania poświęcone tej problematyce w Polsce. Dalej opisana jest metodologia badania, po której następuje prezentacja wyników. W tym miejscu przedstawione zostają rezultaty analizy skupień, opisy demograficzne wyróżnionych typów tożsamości narodowej, tj. narodowych apatrydów, dążących do obywatelskości oraz kredencjonalistów, a następnie omówione zostają wyniki analizy regresji hierarchicznej badającej związek tożsamości z postawami wobec mniejszości oraz stosunkiem do innych narodów. W dalszej części tekstu uzyskane wyniki zostają poddane dyskusji. Artykuł zamykają konkluzje.

Tożsamość narodowa

Tożsamość narodowa najczęściej rozumiana jest jako pewne poczucie wspólnoty członków narodu oparte na takich czynnikach jak terytorium, wspólne mity i pamięć historyczna, wspólnej kulturze masowej, wspólnych prawach i obowiązkach oraz wspólnej ekonomii (Smith 1991: 11–14). Czynniki te konstruują pewne normatywne kryteria, którymi posługują się jednostki przyporządkowując siebie i innych do własnego narodu (Helbling, Reeskens, Wright 2016: 746), wyznaczając tym samym „wyobrażone” granice wspólnoty narodowej (Anderson 1983). Tożsamość narodową można rozumieć jako pewien produkt ideologii nacjonalizmu (zob. Smith 1991; Łuczewski 2012). Tak rozumiany nacjonalizm łączy naród z różnymi obiektami (jak np. religia, terytorium, klasa, historia, symbole itp.), w tym konkretną wspólnotą, definiując kto należy do narodu i tym samym, kto nie należy (Łuczewski 2012: 65–70). Niektórzy autorzy podkreślają funkcjonalny charakter tak rozumianego nacjonalizmu, który ma sprzyjać podtrzymywaniu ‘autonomii, jedności oraz tożsamości’ (Smith 2009: 32) i w rezultacie tworzyć poczucie, że naród jest czymś oczywistym (Billig 1995), co umożliwi reprodukcję tożsamości narodowych i w konsekwencji samych narodów. Ta reprodukcja odbywa się poprzez szereg procesów, do których zalicza się działalność elit rozpowszechniających wizję narodu (zob. Kilias 2004), instytucji państwowych (Smith 1991), w tym systemu edukacji (Jaskułowski, Majewski, Surmiak 2018) czy instytucji kościelnych (Łuczewski 2012), kulturę masową (Smith 1991) oraz codzienne („banalne”) praktyki (Billig 1995).

W literaturze wyróżnia się różne rodzaje tożsamości narodowych w oparciu o kryteria, jakich używa się do definiowania granic wspólnoty narodowej. Jedną z nich jest tożsamość etniczna (ang. *ethnic*), w której do definiowania kto należy do narodu, używane są kryteria etniczne (jak pochodzenie czy rasa). Z drugiej strony, można mówić o tożsamości obywatelskiej (ang. *civic*), w której o członkostwie we wspólnocie narodowej decydują bardziej inkluzywne kryteria, jak subiektywne poczucie przynależności do danego narodu, szanowanie praw danej wspólnoty czy mieszkanie na danym terytorium (Breton 1988). Bardziej współczesne analizy pokazują jednak, że osoby posługujące się kryteriami etnicznymi uwzględniają często również kryteria obywatelskie (Medrano 2005; Kunovich 2009). W tym kontekście Diaz Medrano proponuje inną dychotomię. Czerpiąc z koncepcji „zamknięcia społecznego” (ang. *social closure*) Maksa Webera, wskazuje, że tak jak w przypadku innych grup społecznych, przynależność do narodu może być definiowana przez liczbę przeszkód (kryteriów), jakie są stawiane jednostkom, które chcą być ich członkami. W tym ujęciu kredencjonalistami określa osoby posługujące się dużą liczbą kryteriów (czyli np. zarówno kryteriami obywatelskimi, jak i etnicznymi), a jako postnacjonalistów osoby, którym kryteria narodowe są zupełnie obojętne (Medrano 2005: 136).

Można wskazać przynajmniej trzy mechanizmy kształtujące bardziej lub mniej inkluzywne kryteria tożsamości narodowej, jakimi posługują się jednostki (zob. Helbling, Reeskens, Wright 2016). Pierwszym z nich jest socjalizacja polityczna, która rozpoczyna się już we wczesnych latach życia i odbywa poprzez formalną edukację, jak i codzienne interakcje. Jest to długoterminowy proces, którym tłumaczy się trwałość tożsamości narodowych. Drugi z nich odwołuje się do „deprywacji socjo-ekonomicznej”. Podkreśla się w nim rolę globalizacji i idących za nią przemian gospodarczych i kulturowych, które przyczyniły się do podziału społeczeństw na wygranych i przegranych. Jako zwycięzców określa się osoby bardziej zamożne, co między innymi przekłada się na bardziej liberalne podejście do definiowania wspólnoty narodowej. Z drugiej strony, przegrani mają posługiwać się ekskluzywną wizją narodu, bowiem w różnorodności etnicznej widzą zagrożenie ekonomiczne (dla swoich zasobów). Trzeci mechanizm odnosi się do modernizacji kulturowej. Tożsamość etniczna łączona jest w nim z preferencjami wobec bardziej tradycyjnych wartości i poczuciem zagrożenia przez zróżnicowanie demograficzne (Helbling, Reeskens, Wright 2016: 747–748). Badania przeprowadzone na międzynarodowych próbach potwierdzają, że osoby z wyższym statusem socjo-ekonomicznym faktycznie częściej przynależą do grup posługujących się obywatelskimi kryteriami tożsamości narodowej (Kunovich 2009: 585).

Analizy skupione na tożsamości narodowej pokazują również, że jej różne odmiany przekładają się na postawy wykluczające wobec różnych mniejszości. Różnice widoczne są zwłaszcza w większej niechęci wobec mniejszości etnicznych i imigrantów wśród osób posługujących się kryteriami etnicznymi (Wagner i in. 2012). W tym kontekście częściej niechęć wykazują mężczyźni, osoby starsze, mniej wykształcone z mniejszym dochodem oraz prawicowymi poglądami (Green i in. 2011: 374). Tożsamość etniczna przekłada się również na zachowania wyborcze, zwiększając skłonność do głosowania na radykalnie prawicowe partie (Lubbers, Coenders 2017). Co więcej, jeżeli tożsamość narodowa jest ściśle związana z dominującą na danym obszarze religią odzwierciedlając jej normy, może sprzyjać również postawom antyimigranckim, w szczególności wobec grup będących innego wyznania (Storm 2018: 594–595). Jak pokazują badania w kontekście hiszpańskim (Medrano 2005: 153), bardziej wykluczającym postawom wobec imigrantów sprzyja również kredencjalna wizja wspólnoty narodowej (większa liczba kryteriów, jakimi posługują się respondenci w definiowaniu tej wspólnoty).

Tożsamość narodowa Polaków

Polska tożsamość narodowa była często przedmiotem rozważań konceptualnych (Kłoskowska 1996; Szacki 2004; Budyta-Budzyńska 2010; Ścigaj 2012; Galent, Kubicki 2012). Badania tego zagadnienia skupiały się natomiast na tożsamościach narodowych mniejszości etnicznych z terenów Polski (np. Kurczewski 2007; Lemańczyk 2010) lub innych grup mniejszościowych, takich jak grupy kibiców piłkarskich (zob. Grodecki 2021). Bardziej przekrojowe analizy dotyczyły kwestii tożsamości narodowej w kontekście innych tożsamości jednostek (Koseła 2003) lub jej części składowych, jak poczucia dumy narodowej (Bokszański 2002). Danych na temat kryteriów tożsamości narodowej dostarczają natomiast badania Ewy Nowickiej i Sławomira Łodzińskiego (2001), które przeprowadzone było jednak ponad dwie dekady temu oraz współczesne studium Krzysztofa Jaskułowskiego (2019), które oparte jest z kolei na danych jakościowych z ograniczoną geograficznie próbą. Jeżeli chodzi o dane ilościowe dotyczące kryteriów tożsamości narodowej, to najwięcej informacji oferują obecnie badania opinii publicznej (CBOS 2015; Kantar 2018), które jednak przedstawiają najczęściej tylko statystyki opisowe.

Jak już wspomniano, jedna z bardziej szczegółowych analiz kryteriów tożsamości narodowej przeprowadzona została przez Nowicką i Łodzińskiego (2001). Posługując się analizą korelacji parami autorzy wyróżnili cztery zbieżne ze sobą typy tożsamości narodowych w Polsce: (1) tożsamość kulturową opartą na znajomości kultury, historii oraz języka, (2) tożsamość „tradycyjnej zasiedziałości”, która skupia się na wierze katolickiej oraz urodzeniu się w Polsce, (3) „konwencjonalną tożsamość terytorialną”, opartą na kryteriach posiadania obywatelstwa oraz mieszkania na stałe w Polsce, (4) tożsamość „tradycjonalizmu lojalnościowego”, która podkreśla przestrzeganie polskich obyczajów oraz zasługi dla Polski (tamże, s. 70). Badanie te pokazuje również, że tożsamość narodowa była najczęściej dominującą tożsamością u badanych (tamże, s. 61, 63). Nowicka i Łodziński argumentują, że na przestrzeni analizowanego okresu (1988-1998) nie zmieniły się ani kształt ani siła polskiej tożsamości narodowej, natomiast zwiększyła się otwartość społeczeństwa na przedstawicieli innych narodów i grup etnicznych (tamże, s. 145). Na tej podstawie wysunęli wniosek, że tożsamość narodowa nie wpływa na postawy wobec innych grup. Autorzy nie przedstawili jednak analizy, która wskazywałaby, w jaki sposób różne warianty tożsamości narodowej bezpośrednio łączą się z postawami wobec mniejszości i imigrantów. Badanie Nowickiej i Łodzińskiego przeprowadzone było również ponad dwadzieścia lat temu, w związku z czym trudno określić jego aktualność.

Bardziej współczesnych charakterystyk wyobrażeń o polskim narodzie dostarcza jakościowe badanie Krzysztofa Jaskułowskiego (2019), który wyróżnia trzy główne jego wizje zidentyfikowane na podstawie badań mieszkańców

Dolnego Śląska i Śląska Opolskiego: etniczną, obywatelską oraz historyczno-kulturową. Etniczną rozumie przez pryzmat wspólnego pochodzenia oraz czynników biologicznych; obywatelską jako podkreślającą posiadanie obywatelstwa oraz dzielenia kultury i uznawania instytucji publicznych; historyczno-kulturową natomiast przez pryzmat postrzegania narodu jako grupy o wspólnej i unikatowej kulturze i historii. W tę kategorię wpisują się również kryteria posługiwania się wspólnym językiem, wiara katolicka oraz podzielenie symboli narodowych (tamże, s. 59-60). W tym samym badaniu identyfikuje również postawy wobec imigrantów. Charakteryzują się one przede wszystkim nacjonalizmem kulturowym, czyli przekonaniem o konieczności podporządkowania się imigrantów polskiej kulturze. Widoczna jest ona zwłaszcza wśród osób posługujących się kategoriami etnicznymi i kulturowymi oraz wiąże się z przeświadczeniem, że bycie Polakiem wymaga pewnego rodzaju kapitału kulturowego, który nabywa się latami, a czasami również pokoleniami. Co więcej, mile widziani są bardziej imigranci produktywni ekonomicznie o wysokich kompetencjach służących polskiej gospodarce (tamże, s. 67-68). Osoby posługujące się kryteriami etnicznymi i kulturowymi przeciwne były również przyjmowaniu uchodźców, w przeciwieństwie od osób posługujących się kryteriami obywatelskimi i do osób indyferentnych wobec kryteriów narodowych (tamże, s. 129-132).

Jeżeli chodzi o dane ilościowe to współcześnie najwięcej badań nad tożsamością narodową prowadzi się głównie w ramach badań opinii publicznej (zob. CBOS 2015; Kantar 2018) i to na podstawie tych źródeł często bywa ona przedmiotem analiz naukowych (Pierzchała 2011; Wysocki 2018). Analizy te jednak najczęściej wykorzystują jedynie ogólne rozkłady procentowe dla badanych kategorii tożsamości. Z badań tych wynika, że za najważniejsze kryteria polskości uznawane są „znajomość języka polskiego” oraz „poczucie, że jest się Polakiem”, które jako ważne wskazało ponad 90% respondentów. Te składowe tożsamości uznawane są za bardziej inkluzywne czy obywatelskie. Jednak przyglądając się bliżej, można zauważyć, że każdy z badanych aspektów tożsamości narodowej został uznany za ważny przez ponad połowę badanych: dwie najmniej istotne spośród badanych kategorii, tj. szczególne zasługi dla Polski oraz wiara katolicka, były ważne odpowiednio dla 60% i 58% respondentów (Kantar 2018: 4). Takie wyniki wskazują, że dominującym typem tożsamości narodowej może być tożsamość kredencjalna, w której wszystkie badane kryteria są wykorzystywane do definiowania granic wspólnoty narodowej. Dodatkowo, badania CBOS pokazują, że dla większości badanych tożsamość narodowa ciągle jest tą bardziej dominującą w porównaniu do szerszej tożsamości europejskiej (CBOS 2019a).

Z racji braku kompleksowych badań ilościowych nad istniejącymi współcześnie formami polskiej tożsamości narodowej brakuje również analiz statystycznych sprawdzających, czy, a jeżeli tak, to w jaki sposób, przekładają się one na

postawy wobec mniejszości etnicznych, narodowych i seksualnych oraz wobec innych narodów. Istnieją jednak dane, na podstawie których można oszacować ogólne nastawienie Polaków do tych grup. Jeszcze w 2015 roku ze stwierdzeniem, że „dobrze jest, kiedy w jednym państwie mieszkają ludzie jednej narodowości” zgadzało się 52% respondentów (CBOS 2015). Z kolei w 2018 roku 60% badanych deklarowało sprzeciw wobec przyjmowania uchodźców (CBOS 2018), a 75% przeciw uchodźcom muzułmańskim. Natomiast w badaniach z 2019 roku 40% badanych wskazało otwartą niechęć wobec osób homoseksualnych, a 24% sprzeciwiało się małżeństwu homoseksualnym (CBOS 2019b). Nie wiadomo jednak, w jaki sposób kryteria przynależności do polskiego narodu mogą różnicować postawy wobec tych grup.

Tożsamość narodowa Polaków pozostaje zatem ciągle nie w pełni zbadanym obszarem, co tworzy pewną potrzebę przeprowadzania bardziej szczegółowej analizy eksploracyjnej nad jej współczesnymi odmianami. W tym celu w badaniu posłużono się standardowym narzędziem wykorzystywanym chociażby w badaniach *International Social Survey Programme* opartym na ośmiu kryteriach tożsamości (zob. metodologia badania). Dodatkowo jednak, w projekcie badania uwzględniono współczesną krytykę narzędzia, jakim mierzy się tożsamość narodową dodając do standardowego zestawu atrybutów tożsamości narodowej jeszcze jedną kategorię, jaką jest „biały kolor skóry”. Najnowsze badania nad polskim nacjonalizmem (zob. Balogun 2020; Jaskułowski 2020) wskazują, że jest to jedna z głównych charakterystyk normatywnych definiujących „polskość”, uruchamiana zwłaszcza w konkretnych kontekstach tworzenia granic wobec „niechcianych” grup etnicznych o odmiennym kolorze skóry (tamże). W tej analizie uwzględniono zatem również wymiar rasowy polskiej tożsamości sprawdzając, w jakim stopniu jest ona ważna w definiowaniu polskości oraz w jakiej relacji pozostaje wobec tradycyjnych kryteriów.

Metodologia badania

Artykuł bazuje na danych z badania ilościowego przeprowadzonego metodą wywiadów kwestionariuszowych wspomaganych komputerowo (CAPI) na próbie dorosłych obywateli Polski (15 lat i starszych) losowanych z operatu adresowego (N=1005), które zostało zrealizowane w maju 2021 roku¹.

¹ Dobór próby badawczej składał się z czterech etapów. W pierwszym etapie dokonano warstwowania ze względu na województwa oraz kategorię wielkości miejscowości zamieszkania (siedem kategorii: powyżej 500 tys., 200-499 tys., 100-199 tys., 50-99 tys., 20-49 tys., do 20 tys. oraz wsie) dobierając miejscowości do losowania adresów. W drugim etapie losowano adresy zamieszkania. W trzecim etapie do wylosowanych adresów alokowano kwoty (płeć i przedział wiekowy dzielony na sześć kategorii: 15-19 lat, 20-29 lat, 30-39 lat, 40-49 lat, 50-59 lat i 60+

Tożsamość narodowa została zoperacjonalizowana jako zestaw twierdzeń określających poszczególne atrybuty przynależności do narodu. W tym celu wykorzystano standardowe pytanie (stosowane chociażby w badaniach *International Social Survey Programme*): „Niektórzy ludzie twierdzą, że następujące sprawy są ważne, aby być prawdziwym Polakiem. Inni mówią, że nie są one ważne. Jak ważna jest, według Pana(i), każda z następujących spraw?“, w którym respondenci na czterostopniowej skali (bardzo ważne; ważne; nieważne; zupełnie nieważne) określają istotność następujących kategorii: (a) Urodzenie się w Polsce; (b) Posiadanie polskiego obywatelstwa; (c) Mieszkanie przez długi czas w Polsce; (d) Umiejętność mówienia po polsku; (e) Bycie katolikiem; (f) Szanowanie polskich instytucji politycznych i praw; (g) Poczucie bycia Polakiem; (h) Polskie pochodzenie. Jak już wspomniano, w tym badaniu uwzględniono również wymiar rasowy polskiej tożsamości, w związku z czym rozszerzono standardowy zestaw kryteriów o kolejną kategorię tj. (i) Biały kolor skóry. W tabeli 1 przedstawiono rozkład procentowy dla poszczególnych kryteriów dla ogólnej próby.

Tabela 1. Kryteria polskiej tożsamości narodowej – rozkład procentowy

Kryterium polskości	Ocena respondentów			
	Bardzo ważne	Ważne	Nieważne	Zupełnie nieważne
Umiejętność mówienia po polsku	37,9	50,6	8,9	2,6
Poczucie bycia Polakiem	41,9	45,8	10,1	2,2
Posiadanie polskiego obywatelstwa	35,7	50,4	11,3	2,6
Szanowanie polskich instytucji politycznych i praw	31,2	53,1	12,9	2,8
Polskie pochodzenie	31,3	49,0	16,8	2,9
Mieszkanie przez długi czas w Polsce	22,0	49,6	24,0	4,4
Urodzenie się w Polsce	25,0	46,0	22,4	6,7
Biały kolor skóry	16,3	38,5	34,3	11,0
Bycie katolikiem	16,1	34,7	28,2	20,9

Legenda: kryteria uporządkowano na podstawie skumulowanych odpowiedzi „Bardzo ważne” i „Ważne”; N=988

Do kategoryzacji tożsamości narodowych użyto analizy skupień metodą k-średnich (MacQueen 1967). Metoda ta pozwala na grupowanie jednostek

lat). Czwarty etap to realizacja badania w terenie na podstawie wylosowanych adresów i kwot. W przypadku braku respondentów o określonych cechach pod wskazanym adresem stosowana była metoda *random route*. Badanie zostało przeprowadzone przez firmę Kantar Polska S.A. w ramach badania Omnibus.

obserwacji w tzw. skupienia, które wyróżniane są na podstawie wartości wskaźników, używając kryterium maksymalizacji sumy wariancji między podgrupami oraz minimalizując wariancję wewnątrz podgrup (Sobolewski, Sokołowski 2017: 217). Do opisu statystycznego wyróżnionych kategorii posłużono się następującymi zmiennymi demograficznymi: płeć, wiek, poziom wykształcenia, poglądy polityczne oraz zarobki, które to zostały zidentyfikowane w literaturze jako najczęściej różnicujące postawy wobec narodu (zob. Kunovich 2009; Green i in. 2011).

Postawy wobec mniejszości mierzono pytaniem wskaźnikowym stosowanym chociażby w badaniach *World Values Survey* o treści: „Na tym ekranie są wymienione różne grupy ludzi. Proszę wskazać, kogo z nich nie chciał(a)by Pan(i) mieć za sąsiadów” wykorzystując następujące kategorie: (a) Imigranci; (b) Osoby o orientacji homoseksualnej; (c) Ludzie odmiennej rasy; (d) Uchodźcy; (e) Muzułmanie. Stosunek wobec innych narodów mierzono pytaniem stosowanym przez CBOS (2020): „Jak by Pan(i) określił(a) swój stosunek do innych narodów?” używając skali sympatia, obojętność, niechęć. Do analizy wybrano cztery narody, które w raporcie z 2020 roku uzyskały największe wskaźniki niechęci: Arabowie, Ukraińcy, Rosjanie, Turcy².

Do zbadania związku między poszczególnymi kategoriami tożsamości narodowej a wskazanymi postawami użyto analizy regresji hierarchicznej, która pozwala uwzględniać w modelu wpływ innych zmiennych. Jako zmienne kontrolne wykorzystano zmienne demograficzne: płeć, wiek, poziom wykształcenia oraz poglądy polityczne, które zostały zidentyfikowane jako zmienne mające wpływ na postawy wykluczające wobec mniejszości (zob. Green i in. 2011). Zmienną zależną w tych modelach stanowią indeksy sporządzone dla pytań mierzących (1) postawy wobec mniejszości oraz (2) stosunek wobec wybranych narodów. Poszczególne kategorie w indeksie (1) były kodowane jako 0 – nie wybrano oraz 1 – wybrano, w związku z czym przy pięciu kategoriach wartość indeksu dla obserwacji może wynosić od 0 do 5, gdzie zero jest wartości najniższą, a pięć najwyższą, świadcząca o niechęci wobec wszystkich badanych grup. W przypadku indeksu (2) sympatię kodowano jako 1, obojętność jako 0, a niechęć jako -1. W konsekwencji wartość indeksu przyjmuje wartości od -4 dla osób, które były niechętne wszystkim czterem narodom do 4, dla osób które deklarowały do wszystkich sympatię.

² Pominięto Romów, którzy również notują wysokie wskazania niechęci, bowiem formalnie stanowią oni mniejszość etniczną.

Wyniki

Poszukiwanie optymalnej liczby skupień rozpoczęto od podziału zbioru na sześć podgrup i w kolejnych krokach analitycznych zawężano liczbę podgrup o jeden. Do weryfikacji podziałów stosowano liczbę iteracji oraz jednoczynnikową ANOVA z użyciem odpowiednich testów post-hoc w celu weryfikacji istotności statystycznej różnic pomiędzy średnimi skupień dla poszczególnych atrybutów tożsamości narodowej. Najlepsze wyniki uzyskano w modelu wyróżniającym trzy skupienia. Testy post-hoc wykazały statystycznie istotne różnice średnich pomiędzy wszystkim skupieniami w każdym z analizowanych atrybutów na poziomie $p < 0,001$ z wyjątkiem różnicy pomiędzy skupieniem 2 i 3 w kategorii „poczucie bycia Polakiem”, która jest istotna na poziomie $p < 0,05$ oraz brak istotnych statystycznie różnic w atrybucie „bycie katolikiem” pomiędzy skupieniami nr 1 i 2. W tym przypadku zbieżność modelu dla trzech skupień osiągnięto po 7 iteracjach. Na podstawie tych wskaźników można stwierdzić, że podział na trzy kategorie wydaje się optymalny analitycznie (zob. tabela 2).

Tabela 2. Typy tożsamości narodowej na podstawie analizy skupień

Kryterium polskości	Kategoria tożsamości narodowej		
	(1) Narodowi apatrydzy (N=143)	(2) Dążący do obywatelskości (N=337)	(3) Kredencjonalisci (N=419)
Urodzenie się w Polsce	-0,85	0,26	1,35
Posiadanie polskiego obywatelstwa	-0,55	1,21	1,42
Mieszkanie przez długi czas w Polsce	-0,96	0,35	1,33
Umiejętność mówienia po polsku	-0,27	1,25	1,47
Bycie katolikiem	-0,95	-1,15	1,22
Szanowanie polskich instytucji i praw	-0,19	0,99	1,32
Poczucie bycia Polakiem	-0,15	1,30	1,45
Polskie pochodzenie	-0,55	0,86	1,39
Biały kolor skóry	-1,05	-0,40	1,02

Legenda: prezentowane są średnie wartości dla każdej z kategorii tożsamości (zakres -2 do 2); N=899

Na podstawie średnich wartości dla danego kryterium można zidentyfikować wyróżnione skupienia wykorzystując rozpoznane już w literaturze odmiany tożsamości narodowych. Główną osią podziału tożsamości jest liczba kryteriów, które są ważne dla poszczególnych grup w definiowaniu przynależności do narodu. Mowa tu zatem o rozróżnieniu na postnacionalistów (skupienie 1)

oraz kredencjonalistów (skupienie 3) (Medrano 2005). Niniejsze badanie nie dostarcza jednak danych, które pozwalałyby określić osoby indyferentne wobec kryteriów tożsamości narodowej jako postnacionalistów, bowiem sugeruje ono proces zastępowania tożsamości narodowej inną tożsamością. W związku z tym do opisanego tej kategorii proponowana jest etykieta narodowych apatrydów, która lepiej oddaje brak przywiązania do badanych kryteriów narodowych bez odnoszenia się do procesu. Dychotomię tę uzupełnia trzecia odmiana tożsamości (skupienie 2), jaką jest tożsamość obywatelska. W przypadku Polski lepszym określeniem dla tej grupy osób wydaje się jednak „dążący do obywatelskości”, ze względu na dodatnią średnią wartość kryteriów etnicznych (zob. tabela 2).

Tak jak wspomniano, **narodowi apatrydzi** to osoby, które deklarują, że kategorie narodowe (przynajmniej te wymienione w badaniu) nie są dla nich ważne (średnia wyników w skupieniu waha się od -1,05 dla atrybutu rasa do -0,15 dla „poczucia bycia Polakiem”). Jest to najmniej liczna spośród wszystkich wymienionych grup. Większy udział w tej kategorii niż w populacji mają kobiety (różnica 4 p.p.), młodsza część respondentów (15–24 lata oraz 35–44 lata), oraz osoby z wykształceniem wyższym (różnica 6,7 p.p.). Rzadziej do tej kategorii przynależą mężczyźni, osoby starsze (55 lat i więcej) oraz osoby z wykształceniem zawodowym. Wśród narodowych apatrydów większy odsetek stanowią również jednostki deklarujące lewicowe poglądy polityczne, zwłaszcza te umiarkowane (lewicowe i centrolewicowe) (łącznie różnica 15,3 p.p.), a zdecydowanie mniejszy osoby o poglądach prawicowych (9,6 p.p.). Średnie zarobki dla tej grupy wynoszą prawie 3 200,00 zł.

Respondenci zaklasyfikowani do skupienia **dążących do obywatelskości** średnio większą wagę przypisują bardziej inkluzywnym atrybutom (jak „poczucie bycia Polakiem”, umiejętność posługiwania się językiem oraz posiadanie obywatelstwa), niemniej jednak przypisując kryteriom etycznym jak „polskie pochodzenie” oraz „urodzenie się w Polsce” wartości dodatnie. Dla tej grupy nieistotne są natomiast kryteria opierające się na wierze katolickiej oraz białym kolorze skóry. Większy udział w tej grupie mają osoby w wieku 25–34 lata (3,3 p.p.), osoby z wykształceniem średnim oraz deklarujące lewicowe poglądy polityczne (różnica 12,9 p.p.). Średnie zarobki dla tej grupy wynoszą prawie 2 800,00 zł.

Kredencjoniści są najliczniejszą z wyróżnionych grup. Jak już wspomniano, dla respondentów zakwalifikowanych do tego skupienia średnio wszystkie wymienione aspekty tożsamości narodowej są bardzo ważne (zaczynając od języka – 1,47 oraz poczucia bycia Polakiem – 1,45, a kończąc na białym kolorze skóry – 1,02; zob. tabela 2). Nieco większy udział w tej kategorii niż w populacji mają respondenci z podstawowym poziomem wykształcenia oraz osoby starsze (55+), mniejszy natomiast osoby z wykształceniem średnim

i wyższym oraz młodsze osoby dorosłe w wieku 25–44 lata. Wśród kredencjonalistów zanotowano również mniejszy odsetek osób o lewicowych poglądach (różnica 14,1 p.p.) i większy osób o poglądach prawicowych oraz skrajnie prawicowych (różnica wynosi odpowiednio 10,5 p.p. oraz 3,6 p.p.). Średnie zarobki dla tej grupy wynoszą nieco ponad 2 700,00 zł.

Z przedstawionych charakterystyk wynika zatem, że wyróżnione skupienia odmian tożsamości narodowej są zróżnicowane pod względem cech demograficznych jak płeć, wiek, wykształcenie, zarobki oraz poglądy polityczne. Kryteria narodowe są nieco częściej nieistotne dla kobiet, osób młodszych, o bardziej lewicowych poglądach z wyższym wykształceniem i zarobkami. Na drugim biegunie znajdują się osoby starsze, te z wykształceniem podstawowym oraz bliższe poglądom prawicowym. Warto również sprawdzić, w jakim stopniu wyróżnione odmiany tożsamości narodowej przekładają się na postawy wykluczające wobec „innych”.

Postawy wobec mniejszości

W pierwszej kolejności zbadano, w jaki sposób przynależność do określonej kategorii przekłada się na niechęć wobec różnych mniejszości (imigrantów, osób o orientacji homoseksualnej, ludzi odmiennej rasy, uchodźców oraz muzułmanów). Tabela 3 przedstawia rozkład procentowy niechęci wobec tych grup z podziałem na poszczególne kategorie tożsamości narodowej oraz średnią wartość indeksu niechęci (wartość indeksu waha się od 0, jeżeli respondent nie wybrał żadnej grupy jako tej, której nie chce mieć za sąsiadów do 5, jeżeli wybrał wszystkie).

Rozkład procentowy dla poszczególnych kategorii (tabela 3) pokazuje wyraźne różnice w niechęci wobec wymienionych grup pomiędzy kredencjonalistami a pozostałymi typami tożsamości narodowej i nieznaczne różnice w przypadku dążących w stronę obywatelskości w porównaniu do narodowych apatrydów. Należy zwrócić jednak uwagę, że te dwa skupienia różnią się poziomem niechęci w zależności od grupy: narodowi apatrydzi są nieco częściej niechętni wobec imigrantów, osób o orientacji homoseksualnej oraz ludziom odmiennej rasy, natomiast mniej niechętni uchodźcom i Muzułmanom. Niechęć wobec tej ostatniej grupy jest wśród dążących do obywatelskości zdecydowanie częstsza niż u narodowych apatrydów i bliższa tym samym wartościom wskazywanym przez kredencjonalistów.

Tabela 3. Rozkład procentowy oraz średnia wartość indeksu niechęci wobec mniejszości

Grupa mniejszościowa	Kategoria tożsamości narodowej		
	(1) Narodowi apatrydzi (N=143)	(2) Dążący do obywatelskości (N=337)	(3) Kredencjonalisci (N=419)
Imigranci	29,4%	26,7%	51,6%
Osoby o orientacji homoseksualnej	25,9%	23,7%	45,6%
Ludzie odmiennej rasy	25,9%	21,7%	42,5%
Uchodźcy	30,8%	32,9%	51,6%
Muzułmanie	35,7%	51,3%	60,4%
Indeks niechęci (średnia)	1,48	1,56	2,52

N=899

Z przedstawionych w tabeli 3 średnich wartości indeksu niechęci wobec badanych mniejszości widać również, że wraz z kategorią zwiększa się wartość tego indeksu. Narodowi apatrydzi wskazują średnio niechęć wobec 1,48 grupy, dążący do obywatelskości 1,56, a kredencjonalisci aż do średnio 2,52. Różnice średnich pomiędzy narodowymi apatrydami a kredencjonalistami oraz pomiędzy dążącymi do obywatelskości a kredencjonalistami są istotne statystycznie na poziomie $p < 0,01$. Warto zatem sprawdzić, w jakim stopniu przynależność do wyróżnionych skupień polskiej tożsamości narodowej pozwala przewidzieć poziom niechęci wobec badanych mniejszości.

Tabela 4 pokazuje wyniki regresji hierarchicznej, w której zmienną zależną jest indeks niechęci wobec różnych mniejszości. W modelu 1 uwzględniono zmienne kontrolne w postaci zmiennych demograficznych wiek (mierzone w latach), płeć (gdzie kategorią referencyjną są kobiety), wykształcenie (rekodowane na zmienną jakościową z trzema kategoriami: podstawowe i zawodowe – będące kategorią referencyjną, średnie oraz wyższe) oraz poglądy polityczne. W wyniku analiz z modelu usunięto poglądy polityczne, które okazały się bez wpływu na model (zmiana $R^2 = 0,001$). W ten sposób uzyskano model 1, który jest istotny statystycznie na poziomie $p < 0,001$ i wyjaśnia 3,4% wariancji. Model 2 uzupełniono o zmienną tożsamość narodowa, w którym tożsamość kredencjonalna jest kategorią referencyjną, a pozostałe dwie kategorie kodowano jako zmienne zero-jedynkowe. Model ten jest istotny statystycznie na poziomie $p < 0,001$ i, co najważniejsze, poprawia ponad dwukrotnie procent wyjaśnianej wariancji (zmiana $R^2 = 0,055$ istotna na poziomie $p < 0,001$). Wskazuje to

zatem, że przynależność do wyróżnionych skupień w większym stopniu przewidyje niechęć wobec mniejszości niż trzy główne zmienne demograficzne łącznie. W przyjętej konfiguracji największy wpływ na model mają zatem kategorie tożsamości narodowej: dążący do obywatelskości (Beta = -0,227, $p < 0,001$) oraz narodowi apatrydzi (Beta = -0,183, $p < 0,001$), które uwzględniając wpływ zmiennych kontrolnych obniżają wartość indeksu niechęci w porównaniu do kredencjonalistów. Dodatkowo w zaprezentowanym modelu, uwzględniając wpływ innych zmiennych, wartości indeksu niechęci rośnie wraz z wiekiem (Beta = 0,099, $p < 0,01$) oraz jego wartość zwiększa w mniejszym stopniu bycie mężczyzną (Beta = 0,077, $p < 0,05$), a zmniejsza wykształcenie średnie w porównaniu do podstawowego i zawodowego (Beta = -0,070, $p < 0,05$).

Tabela 4. Wyniki analizy regresji hierarchicznej dla indeksu niechęci wobec mniejszości

Model	Predyktory	B	SE	Beta	R2	Zmiana R2
1					0,034	0,034***
	Wiek w latach	0,014	0,004	0,129***		
	Płeć (ref. Kobiety)	0,297	0,125	0,080*		
	Wykształcenie (ref. Podstawowe)					
	Średnie	-0,330	0,137	-0,088*		
	Wyższe	-0,233	0,192	-0,044		
2					0,090	0,055***
	Wiek w latach	0,011	0,004	0,099***		
	Płeć (ref. Kobiety)	0,287	0,122	0,077*		
	Wykształcenie (ref. Podstawowe)					
	Średnie	-0,262	0,133	-0,070*		
	Wyższe	-0,112	0,187	-0,021		
	Tożsamość narodowa (ref. kredencjonalistów)					
	Apatrydzi	-0,933	0,175	-0,183***		
	Dążący do obywatelskości	-0,875	0,132	-0,227***		

Legenda: *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; zastosowano metodę wyłączenia parami; N=1005.

Postawy wobec innych narodów

Kolejnym badanym zagadnieniem był poziom, w jaki przynależność do określonego skupienia tożsamości narodowej przekłada się na niechęć wobec wybranych narodów. Tabela 4 przedstawia rozkład procentowy odpowiedzi „niechęć” na pytanie „Jak by Pan(i) określił(a) swój stosunek do innych narodów?” oraz średnią wartość indeksu stosunku do innych narodów (wartość indeksu waha się od 4 oznaczającej sympatię do wszystkich wybranych narodów, do -4 oznaczającą maksymalną wartość niechęci).

Tabela 5. Rozkład procentowy „niechęci” wobec innych narodów oraz średnia wartość indeksu stosunku wobec innych narodów

Naród	Kategoria tożsamości narodowej		
	(1) Narodowi apatrydzi (N=143)	(2) Dążący do obywatelskości (N=337)	(3) Kredencjoniści (N=419)
Arabowie	22,3%	39,1%	44,0%
Ukraińcy	10,0%	9,9%	18,4%
Rosjanie	15,7%	19,0%	26,9%
Turcy	12,8%	16,6%	21,8%
Indeks stosunku wobec narodów (średnia)	0,13	-0,43	-0,70

N=899

Z danych wynika, że wartość indeksu stosunku wobec wybranych narodów jest największa wśród narodowych apatrydów, mniejsza dla dążących do obywatelskości i najmniejsza dla kredencjonalistów. Oznacza to, że niechęć wobec wybranych narodów rośnie wraz z wyróżnionym typem skupienia: jest najmniejsza dla narodowych apatrydów i największa dla kredencjonalistów. Różnice średnich dla indeksu pomiędzy apatrydami a pozostałymi kategoriami są istotne statystycznie na poziomie $p < 0,01$. Podobną logikę można zaobserwować analizując rozkłady procentowe dla kategorii „niechęć” wobec poszczególnych narodów. Jedynie w przypadku Ukraińców można zauważyć bardzo zbliżony odsetek niechęci wśród narodowych apatrydów i dążących do obywatelskości.

Tabela 6. Regresja hierarchiczna dla indeksu stosunku wobec wybranych narodów

Model	Predyktory	B	SE	Beta	R2	Zmiana R2
1					0,044	0,044***
	Wiek w latach	-0,010	0,004	-0,109*		
	Płeć (ref. Kobiety)	-0,399	0,135	-0,119**		
	Wykształcenie (ref. Podstawowe)					
	Średnie	0,167	0,148	0,049		
	Wyższe	0,311	0,208	0,066		
	Poglądy polityczne (ref. Lewica)	-0,239	0,137	-0,071		
2					0,061	0,018**
	Wiek w latach	-0,010	0,004	-0,099*		
	Płeć (ref. Kobiety)	-0,387	0,135	-0,115**		
	Wykształcenie (ref. Podstawowe)					
	Średnie	0,154	0,147	0,046		
	Wyższe	0,260	0,207	0,055		
	Poglądy polityczne (ref. Lewica)	-0,159	0,140	-0,047		
	Tożsamość narodowa (ref. apatrydzi)					
	Dążący do obywatelskości	-0,505	0,198	-0,146*		
	Kredencjonalisci	-0,661	0,197	-0,197**		

Legenda: *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$; zastosowano metodę wyłączenia parami; N=965.

Tabela 6 pokazuje wyniki regresji hierarchicznej, w której zmienną zależną jest indeks stosunku wobec wybranych narodów. W modelu 1 uwzględniono standardowe zmienne kontrolne (wiek, wykształcenie, poglądy polityczne oraz płeć). Model 1 jest istotny statystycznie na poziomie $p < 0,001$ i wyjaśnia 4,4% wariacji. Tak samo jak w analizie indeksu niechęci wobec mniejszości model 2 uzupełniono o zmienną tożsamość narodowa, w którym tym razem apatrydzi stanowią kategorię referencyjną. Model ten jest istotny statystycznie na poziomie $p < 0,001$ i poprawia wartość wyjaśnianej wariacji do 6,1% (zmiana $R^2 = 0,018$ istotna na poziomie $p < 0,01$) co sugeruje, że przynależność do wyróżnionych skupień zwiększa skuteczność przewidywania modelu. Uwzględniając wpływ innych zmiennych, zakwalifikowanie zarówno do skupienia dążących do obywatelskości (Beta = -0,146, $p < 0,05$) oraz kredencjonalistów (Beta = -0,197, $p < 0,01$) zwiększa w najbardziej znaczący sposób wartość niechęci w modelu.

Poza tym, kontrolując wpływ innych zmiennych, istotny statystycznie wpływ na zwiększanie niechęci odnotowano dla mężczyzn (Beta = -0,115, $p < 0,01$) oraz rosnącego wieku (Beta = -0,099, $p < 0,05$).

Dyskusja

Celem niniejszego artykułu była ilościowa eksploracja istniejących odmian polskiej tożsamości narodowej. Na podstawie analizy skupień metodą k -średnich udało się zidentyfikować trzy rozłączne kategorie tożsamości narodowej: narodowych apatrydów, dla których żadne z badanych kryteriów narodowych nie są istotne; dążących do obywatelskości, którzy większą wagę przypisują bardziej inkluzywnym atrybutom obywatelskim, niemniej przypisując również niektórym kryteriom etnicznym wartości dodatnie; oraz kredencjonalistów, dla których ważne do bycia „prawdziwym Polakiem” są wszystkie wymienione kryteria.

W szerszym, globalnym kontekście przeprowadzona analiza nie zidentyfikowała nowych wzorów definiowania tożsamości narodowych, które nie występowałyby w innych krajach (zob. Medrano 2005; Kunovich 2009). Badanie potwierdza zatem istnienie pewnych uniwersalnych wzorów definiowania tożsamości narodowej na podstawie określonych kryteriów również wśród polskich obywateli. Zaprezentowane wyniki weryfikują natomiast istniejące typologizacje polskiej tożsamości narodowej. Zastosowanie metody analizy skupień metodą k -średnich pozwoliło bowiem wyróżnić rozłączne kategorie, co daje pełniejszy obraz zjawiska niż używane wcześniej metody analizy korelacji parami (Nowicka, Łodziński 2001) czy analizy jakościowe (Jaskułowski 2019). Dzięki temu artykuł ten oferuje bardziej precyzyjne narzędzie analityczne, w którym wyróżnione formy tożsamości narodowej stanowią odrębne zmienne niezależne, wyjaśniające nie tylko różne wizje kryteriów przynależności do narodu wśród obywateli Polski, ale także przekładające się na postawy wobec osób, które nie mieszczą się w tych wizjach.

Trudno jednak jednoznacznie interpretować procesy wpływające na poszczególne wzory tożsamości narodowej. Z jednej strony badania Nowickiej i Łodzińskiego (2001) wskazywały na dość stabilny charakter tożsamości narodowej w Polsce na przestrzeni pierwszych lat transformacji ustrojowej. To wskazywałoby raczej na interpretacje podkreślające wpływ socjalizacji politycznej na procesy formowania się tych tożsamości (Helbling, Reeskens, Wright 2016), której przypisuje się ich relatywną trwałość. Niemniej, na podstawie przedstawionych tu wyników trudno jednoznacznie potwierdzić tę interpretację ze względu na brak porównywalnych analiz z lat poprzednich, do których można byłoby odnieść wyniki tej analizy. Z drugiej jednak strony charakterystyki

demograficzne poszczególnych skupień są zbliżone do wyników uzyskiwanych w badaniach nad tożsamościami narodowymi w innych krajach (zob. Kunovich 2009). Kryteria narodowe są bowiem częściej nieistotne dla kobiet, osób młodszych, o bardziej lewicowych poglądach z wyższym wykształceniem i zarobkami. Na drugim biegunie znajdują się częściej osoby starsze, te z wykształceniem podstawowym oraz bliższe poglądom prawicowym. Taka charakterystyka zdaje się sugerować trafność teorii „deprywacji socjo-ekonomicznej” wskazującej na status społeczno-ekonomiczny jako zmienną różnicującą posługiwanie się przez jednostki bardziej (osoby z niższym wykształceniem, mniej zarabiające) lub mniej (osoby z wyższym wykształceniem, zarabiające więcej) wykluczającymi kryteriami przynależności do wspólnoty narodowej (Helbling, Reeskens, Wright 2016).

Co więcej, badanie uzupełnia wiedzę o polskich tożsamościach narodowych o kategorię narodowych apatrydów, czyli osób indyferentnych wobec kryteriów narodowych. Chociaż zbliżone postawy były identyfikowane już we wcześniejszych badaniach (np. Jaskułowski 2019), to jednak niniejsza analiza oferuje szerszą perspektywę opisową i eksplanacyjną tej kategorii. Obojętną postawę wobec kryteriów narodowych można rozpatrywać przez pryzmat kategorii postnacionalistów (Medrano 2005) lub szerszej, koncepcji tożsamości postnarodowych (ang. *post-national identities*), które wiązane są najczęściej z postępującym procesem globalizacji (np. Hobsbawm 2007). W tym kontekście, z jednej strony, mówi się o tożsamościach ponadnarodowych (ang. *supranationalism*) czy kosmopolitycznych, które charakteryzuje orientacja na instytucje (np. UE) i wspólnoty globalne. Z drugiej strony wiąże się je z zastępowaniem tożsamości narodowych tożsamościami regionalnymi lub mieszczańskimi (King 2000; Galent, Kubicki 2012). Należy podkreślić jednak, że wyniki współczesnych badań raczej obniżają znaczenie wpływu globalizacji na tożsamości narodowe. Wskazują one na przykład, że większy poziom globalizacji danego kraju jest związany z niższym poziomem istotności kryteriów etnicznych w definiowaniu wspólnoty narodowej dla jego mieszkańców, ale nie niweluje znaczenia tożsamości narodowej jako takiej (Ariely 2012: 476). Innymi słowy, globalizację można uznać za czynnik zmieniający rodzaje tożsamości narodowych, ale niekoniecznie jako wpływający na ich zanik. W tym kontekście polscy narodowi apatrydzi stanowią interesującą grupą do dalszych badań, które w pierwszej kolejności powinny wyjaśnić jakie inne tożsamości są ważniejsze dla jednostek zakwalifikowanych do tego skupienia i czy faktycznie w tym przypadku można mówić o postnarodowych orientacjach.

Z faktu, że w tym badaniu do standardowych kryteriów tożsamości narodowej dodano również kryterium białego koloru skóry, warto odnieść się do wpływu tego atrybutu na rezultaty analiz. Wyniki pokazują, że biały kolor skóry nie jest kryterium, które różnicowałoby odmiany tożsamości narodowej (np.

rasistów). W tym sensie wpisuje się raczej w dominujące w skupieniach szersze trendy definiowania polskości. Rozkłady procentowe dla całej populacji pokazują również, że zaraz po wierze katolickiej jest to najrzadziej wskazywane kryterium w definiowaniu Polskości. Należy jednak podkreślić, że przynajmniej jako ważny do bycia „prawdziwym Polakiem” biały kolor skóry został wskazany przez prawie 55% respondentów, co biorąc pod uwagę dość bezpośredni charakter pytania, jest wynikiem dosyć sporym. Wydaje się zatem, że definiowanie polskości przez biały kolor skóry ma charakter bardziej uniwersalny, niż do tej pory sądzono, przypisując posługiwanie się tym kryterium głównie konkretnym czynnikom kontekstowym (zob. Jaskułowski 2020).

Drugim celem badania było sprawdzenie, w jaki sposób zidentyfikowane formy polskiej tożsamości narodowej przekładają się na postawy wobec mniejszości etnicznych, kulturowych i seksualnych oraz wobec innych narodów. Wyniki pokazują, że przynależność do wyróżnionych skupień tożsamości narodowych różnicuje poziom niechęci wobec mniejszości etnicznych, homoseksualnych i religijnych oraz wobec innych narodów, gdzie największe wartości indeksu niechęci osiągają kredencjonaliści, a najmniejsze narodowi apatrydzi. Analiza wskazuje również, że tożsamość narodowa jest najbardziej znaczącym predyktorem poziomu niechęci wobec badanych mniejszości i wobec wybranych narodów w modelu uwzględniającym standardowe zmienne demograficzne (wiek, płeć, wykształcenie, poglądy polityczne).

Wyniki badania potwierdzają zatem dotychczas opisane zależności, w których wpływ na bardziej wykluczające postawy wobec szeroko pojętych mniejszości ma definiowanie wspólnoty narodowej poprzez kryteria etniczne (zawarte w różnym natężeniu w skupieniach 2 i 3) (Kunovich 2009), jak i posługiwanie się przez respondentów większą liczbą kryteriów (Medrano 2005). Warto zwrócić jednak uwagę, że choć narodowi apatrydzi, dla których kryteria narodowe są indyferentne, faktycznie notują najniższe wartości niechęci na ogólnych indeksach, tak nie jest to grupa zupełnie wolna od uprzedzeń. Nie jest zatem tak, że brak istotności badanych kryteriów narodowych wpływa na brak uprzedzeń względem mniejszości czy innych narodów. Niemniej poziom tych uprzedzeń jest zależny od rodzaju zidentyfikowanej w tym badaniu tożsamości narodowej.

Zależność ta nie powinna oczywiście dziwić. Jak już wspomniano, różnego rodzaju mniejszości – czy to etniczne, czy kulturowe, czy narodowe, czy ostatnio również seksualne – stanowią realne grupy odniesienia, wobec których nacjonalistyczna retoryka buduje obraz „obcego”, często wykorzystując również do tego strach. Tożsamość narodowa jest natomiast pewnym odbiciem wyobrażeń narodu oraz tego, kto do niego nie należy na poziomie jednostki. Nic więc dziwnego, że tożsamości narodowe są mobilizowane przez dyskursy polityczne, zwłaszcza w kontekstach nasilających się kryzysów migracyjnych (Jaskułowski 2019). Jak pokazują jednak wyniki badania, niechęć wobec muzułmanów

i Arabów (państwa, w którym dominującym wyznaniem jest islam) osiąga najwyższe wartości w każdej z wyróżnionych odmian tożsamości narodowej. Jest to zaskakujące, biorąc pod uwagę małą istotność kryterium wiary katolickiej do bycia „prawdziwym Polakiem” dla narodowych apatrydów i dążących do obywatelskości w kontekście wyników badań pokazujących, że wykluczaniu innych grup religijnych sprzyja głównie silne połączenie tożsamości narodowej z wiarą (Storm 2018). Z drugiej strony widać jednak wyraźnie, że wyższy poziom niechęci wobec tych grup zależy od wagi kryteriów etnicznych, bowiem najniższe wartości notują narodowi apatrydzi, wyższy dążący do obywatelskości, a najwyższy kredencjonalisci. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, że kryzysy migracyjne zwiększają niechęć wobec konkretnych grup imigrantów i kojarzonych z nimi narodów, niezależnie od formy tożsamości narodowej, ale jej odmiana różnicuje poziom tej niechęci.

Warto jednak zauważyć, że w przypadku tych kryzysów narracje polityczne nie odwołują się wyłącznie do kryteriów etnicznych i kulturowych, które mają uzasadniać politykę „zamkniętych granic”. Występują bowiem również dyskursy opozycyjne, które starają się mobilizować tożsamości oparte na bardziej inkluzywnych kryteriach postulując otwartość wobec uchodźców czy imigrantów, niemniej odwołując się przy tym ciągle do wizji wspólnoty narodowej. Być może zatem polaryzacja polityczna reprodukuje relacje pomiędzy pewnymi tożsamościami narodowymi i związanymi z nimi postawami wobec „obcego”. W tym kontekście jeszcze ciekawsza wydaje się wyłaniająca kategoria narodowych apatrydów i jej brak przywiązania do kryteriów narodowych. Jak pokazują wyniki analizy, w pewnym zakresie pozostaje ona bowiem pod wpływem dyskursów strachu wobec muzułmanów, ale z drugiej strony, niechęć ta nie jest budowana poprzez odwołania do kryteriów narodowych. Z racji braku odpowiednich danych, eksploracja tego zagadnienia pozostaje jednak zadaniem wybiegające poza możliwości tej pracy.

Konkluzje

Na podstawie przedstawionej analizy można wskazać na istnienie trzech rozłącznych odmian tożsamości narodowych. Badanie wskazuje również, że wyróżnione odmiany tożsamości narodowej w istotny sposób różnicują postawy wobec mniejszości etnicznych, seksualnych, imigrantów oraz wybranych narodów (Arabów, Rosjan, Ukraińców oraz Turków), będąc również najbardziej istotnym predyktorem w modelach uwzględniających standardowe dla tego typu badań zmienne demograficzne.

Wyniki badania nie pozwalają jednak jednoznacznie wskazać procesów, które byłyby odpowiedzialne za (u)kształtowanie wyróżnionych form tożsamości

narodowych oraz ich bezpośredniego związku z postawami niechęci wobec badanych mniejszości i narodów. Artykuł sugeruje jedynie, że konkretne typy polskiej tożsamości narodowej oraz związane z nimi postawy mogą wiązać się z istniejącymi w literaturze wyjaśnieniami, wskazującymi na socjalizację polityczną, teorię „deprywacji socjo-ekonomicznej” oraz rolę dyskursów politycznych wobec kryzysów migracyjnych, które mogą reprodukować określone formy tożsamości narodowych i ich związku z konkretnymi postawami wobec „obcego”.

Na koniec warto również dodać, że zaproponowana w tym artykule metodologia wyróżniania odmian tożsamości narodowej nie umyka krytyce dotyczącej uproszczonej typologizacji tego zjawiska, w której podkreśla się przede wszystkim płynność tożsamości, jej kontekstowość oraz wieloaspektowość (zob. Brubaker 1999; Zwet 2015). Niemniej – poza walorami poznawczymi – oferuje ona klarowny model analityczny. Jak pokazują przedstawione w tekście analizy, wyróżniony model tożsamości może stanowić ważną zmienną niezależną w analizach postaw wobec różnych mniejszości w Polsce. Dalsze badania powinny odpowiedzieć, na jakie jeszcze inne postawy wpływ może mieć konkretny typ tożsamości narodowej.

Podziękowania

Chciałbym podziękować Dominikowi Antonowiczowi oraz Piotrowi Rycielskiemu za merytoryczne konsultacje oraz dwóm anonimowym recenzentom za ich uwagi.

Bibliografia

- Anderson, Benedict. 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Ariely, Gal. 2012. Globalisation and the decline of national identity? An exploration across sixty-three countries. *Nations and Nationalism*, 18, 3: 461–482.
- Balogun, Bolaji. 2020. Race and racism in Poland: Theorising and contextualising ‘Polish-centrism’. *The Sociological Review*, 68, 6: 1196–1211. DOI: 10.1177/0038026120928883.
- Billig, Michael. 1995. *Banal Nationalism*. London: Sage.
- Bokszański, Zbigniew. 2002. Polacy o Polsce. Duma narodowa Polaków w perspektywie porównań międzynarodowych. *Przegląd Socjologiczny*, 52, 2: 89–108.
- Bokszański, Zbigniew. 2005. *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bonikowski, Bart; Paul DiMaggio. 2016. Varieties of American popular nationalism. *American Sociological Review*, 81, 5: 949–980.
- Breton, Raymond. 1988. From ethnic to civic nationalism: English Canada and Quebec. *Ethnic and Racial Studies*, 11, 1: 85–102.

- Budyta-Budzyńska, Małgorzata. 2010. *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Brubaker, Rogers. 1999. The Manichean myth: rethinking the distinction between 'civic' and 'Ethnic' nationalism. W: H. Kriesi, K. Armington, H. Siegrist, A. Wimmer, red. *Nation and National Identity: The European Experience in Perspective*. Chur and Zürich: Verlag Rüegger, 55–71.
- CBOS. 2015. Tożsamość narodowa i postrzeganie praw mniejszości narodowych i etnicznych. *Komunikat z badań nr 106/2015*. https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_106_15.PDF. Dostęp 15.07.2021.
- CBOS. 2018. Stosunek Polaków i Czechów do przyjmowania uchodźców. *Komunikat z badań nr 87/2018*. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_087_18.PDF. Dostęp 15.08.2021.
- CBOS. 2019a. 15 lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej. *Komunikat z badań nr 59/2019*. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_059_19.PDF. Dostęp 15.07.2021.
- CBOS. 2019b. Stosunek Polaków do związków homoseksualnych. *Komunikat z badań nr 90/2019*. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_090_19.PDF. Dostęp 15.08.2021.
- CBOS. 2020. Stosunek do innych narodów. *Komunikat z badań nr 31/2020*. https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_031_20.PDF.
- Conversi, Daniele. 2020. The ultimate challenge: Nationalism and climate change. *Nationalities Papers*, 48, 4: 625–636. DOI: 10.1017/nps.2020.18.
- Duara, Prasenij. 2021. The Ernest Gellner Nationalism Lecture: Nationalism and the crises of global modernity. *Nations and Nationalism*, 27: 610–622. DOI: 10.1111/nana.12753.
- Galent, Marcin; Kubicki, Paweł. 2012. New urban middle class and national identity in Poland. *Polish Sociological Review*, 179: 385.
- Gellner, Ernest. 1997. *Nationalism*. New York: University Press.
- Grodecki, Mateusz. 2021. Occasional Nationalists: The National Ideology of Ultras. *Nationalities Papers*, 49, 3: 562–575.
- Green, Eva; Sarrasin, Oriane.; Fasel, Nicole; Staerklé, Christian. 2011. Nationalism and patriotism as predictors of immigration attitudes in Switzerland: A municipal-level analysis. *Swiss Political Science Review*, 17, 4: 369–393.
- Helbling, Marc; Reeskens, Tim; Wright, Matthew. 2016. The mobilisation of identities: A study on the relationship between elite rhetoric and public opinion on national identity in developed democracies. *Nations and Nationalism*, 22, 4: 744–767.
- Hobsbawm, Eric J. 2007. *Globalization, Democracy and Terrorism*. London: Brown.
- Jaskułowski, Krzysztof; Majewski, Piotr; Surmiak, Adrianna. 2018. Teaching the nation: History and nationalism in Polish school history education. *British Journal of Sociology of Education*, 39, 1: 77–91.
- Jaskułowski, Krzysztof. 2019. *The everyday politics of migration crisis in Poland: Between nationalism, fear and empathy*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Jaskulowski, Krzysztof. 2020. The Politics of a National Identity Survey: Polishness, Whiteness, and Racial Exclusion. *Nationalities Papers*, 1–14. DOI: 10.1017/nps.2020.68.

- Kantar Public. 2018. *Spoleczne kryteria polskości*. Listopad 2018.
- King, Anthony. (2000). Football fandom and post-national identity in the New Europe. *The British journal of sociology*, 51, 3: 419–442.
- Kilias, Jarosław. 2004. *Wspólnota abstrakcyjna: Zarys socjologii narodu*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Kłoskowska, Antonina. 1996. *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Koseła, Krzysztof. 2003. *Polak i katolik. Splątane tożsamości*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Kunovich, Robert 2009. The sources and consequences of national identification. *American Sociological Review*, 2009, 74, 4: 573–593. DOI: 10.1177/000312240907400404.
- Kurczewski, Jacek. 2007. Self-identification structure in Opole Silesia and the Kashubia: A comparative analysis. *Polish Sociological Review*, 157, 1: 87–104.
- Lemańczyk, Magdalena. 2010. Tożsamość narodowa pomorskich liderów mniejszości niemieckiej. *Studia Socjologiczne*, 198, 3: 99–110.
- Lubbers, Marcel; Coenders, Marcel. 2017 Nationalistic attitudes and voting for the radical right in Europe. *European Union Politics*, 18, 1: 98–118.
- Łuczewski, Michał. 2012. *Odwieczny naród: Polak i katolik w Żmiącej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- MacQueen, James. 1967. Some methods for classification and analysis of multivariate observations. W: L. M. Le Cam; J. Neyman, red. *Proceedings of the fifth Berkeley symposium on mathematical statistics and probability*. Berkeley: University of California Press, 281–297.
- Medrano, Juan Diez. 2005. Nation, Citizenship and Immigration in Contemporary Spain. *International Journal on Multicultural Societies*, 7: 133–56.
- Nowicka, Ewa. 1990. Dystans wobec innych ras i narodów w społeczeństwie polskim. W: E. Nowicka, red. *Swoi i obcy*. Warszawa: Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, 155–210.
- Nowicka, Ewa; Łodziński, Sławomir. 2001. *U progu otwartego świata: poczucie polskości i nastawienia Polaków wobec cudzoziemców w latach 1988-1998*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Pierzchała, Marcin. 2011. Społeczne kryteria polskości w opinii Polaków w latach 1988–2008 a problem włączania obcokrajowców do uczestnictwa w polskiej wspólnocie narodowej. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica*, 38: 149–167.
- Smith, Anthony. 1991. *National Identity*. London: Penguin.
- Smith, Anthony. 2009. *Kulturowe podstawy narodów*. Przekład Wojciech Usakiewicz. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Sobolewski, Marek; Sokołowski, Andrzej. 2017. Grupowanie metodą k-średnich z warunkiem spójności. *Prace naukowe uniwersytetu ekonomicznego we Wrocławiu*, 468: 215–221.
- Storm, Ingrid. 2018. When does religiosity matter for attitudes to immigration? The impact of economic insecurity and religious norms in Europe. *European Societies*, 20, 4: 595–620.

- Szacki, Jerzy. 2004. O tożsamości (zwłaszcza narodowej). *Kultura i Społeczeństwo*, 48, 3: 9–40.
- Ścigaj, Paweł. 2012. *Tożsamość narodowa. Zarys problematyki*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Triandafyllidou, Anna. 1998. National identity and the ‘other’. *Ethnic and Racial Studies*, 21, 4: 593–612.
- Wagner, Ulrich; Julia C., Becker; Oliver, Christ; Thomas F., Pettigrew; Peter, Schmidt. 2012. A longitudinal test of the relation between German nationalism, patriotism, and outgroup derogation. *European Sociological Review*, 28, 3: 319–332.
- Wodak, Ruth; de Cillia, Rudolf; Reisigl, Martin; Liebhart, Karin. 2009. *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wysocki, Artur. 2018. Stosunek społeczeństwa polskiego do przeszłości a tożsamość narodowa. Analiza badań sondażowych. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio I–Philosophia-Sociologia*, 43, 1: 111–124.
- Zwet van der, Arno. 2015. Operationalising national identity: the cases of the Scottish National Party and Frisian National Party. *Nations and Nationalism*, 21, 1: 62–82.